

Hites Sándor

A PÉNZ MINT PAPÍR ÉS ÍRÁS: JÓKAI ESETE A BANKJEGYEKSEL 1848-BAN¹

Jókai Mór írói működését az utóbbi időkben többen is vizsgálták a pénz összefüggéseiben. Egyrészt az írói életformára mint megélhetési forrásra, az irodalmi piacra és az irodalom mediális közegtípusainak gazdasági feltételeire tekintettel, másrészt pedig arra nézve, hogy művei miként és milyen céllal ábrázoltak pénzügyi viszonyokat, vagy éppen milyen elgondolásokat vezettek elő a pénzmentes világ utópiájáról.²

Ez a tanulmány valahol a kettő (életesemények és irodalmi ábrázolás) között vizsgálódik. Elsősorban Jókai 1848 tavaszának-nyarának magyarországi pénztörténeti eseményeire reagáló (azokat egyszerre dokumentáló és formáló) leveleiből és publicisztikáiból elemzek néhányat: főként azt keresem majd, hogy ebben a nagyjelentőségű időszakban Jókai miként szembesült a pénz ontológiájával, jelszerű működésének társadalmi feltételeivel, a pénz milyen szimbolikus értelmeit tartotta számon vagy milyeneket hozott létre, s miként járult hozzá azok közösségi értelmezéséhez. Végül pedig arra hozok példát, hogy tapasztalatai miként bukkantak föl egy évtizedekkel későbbi regényében, s ott miként ragadta meg (hogy le is leplezze valamiként) százada pénzügyi képzeletének egyik alapmitosztát.

Forradalmi bankjegyválság

Jókai 1848. március 5-én a következő rövid levelet írta Komáromba özv. Jókay Józsefnek:

Kedves anyám,

Sietve írok: hogy itt Pesten már nem veszik el a bankjegyeket. A takarékpénztári pénzecskémmel kellene valamit gondolni, ma már, ha hitelem nem volna, kész pénzem mellett éhen halhatnék; a bankjegy annyit ér a zsebemben, mintha semmi sem volna rá írva, felhúzzhatom kapczának; – Csókolom mindnyájukat s kedves anyám kezeit.³

1 A dolgozat a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című OTKA-pályázat (K 108670) keretében készült. (Itt köszönöm meg Halmos Károlynak, hogy a tanulmányt még közlés előtt elolvasta és kommentálta. Megjegyzéseit felhasználtam a szöveg véglegesítésekor.)

2 Vö. HANSÁGI Ágnes, *A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra. A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857)*, It, 2009/3, 291–317.; ZÁKÁNY TÓTH Péter, „A Jókai-írógép” = *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Napkút, 2010, 478–538.; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, 24–30.; FRIED István, *Jókai és a pénz = Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, et.al. Kritikai elmélet online 1. (2013), 147–165.; HERMANN Zoltán, *Az 1838-as pesti árvíz és a Kárpáthy Zoltán tizedik fejezete = Jókai & Jókai. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, KRE, L'Harmattan, Bp., 2013, 229–233.; SZILÁGYI Márton, *Az elhibázott Teremtés (Jókai Mór: Ahol a pénz nem Isten)*, Új Forrás, 2005/3, 44–53.

3 *Jókai – özv. Jókay Józsefnek*, 1848. március 5. = *JÓKAI Mór Levelezése 1, 1833–1859*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai, 1971 (JMÖM, Levelezés 1.), 59.

Miről van itt szó? Jókainak azért kell „sietve” írnia arról, hogy a fővárosban „már” nem fogadják el a bankjegyeket, mert levelének célja saját bajainak érzékeltetése mellett a figyelmeztetés is: a pénzforgalom zavara várhatóan eléri majd a vidéket, rokonai jól teszik hát, ha szabadulnak értékét, forgalmát, hitelét veszteni látszó monetáris eszközeiktől, vagyis bankjegyeiktől, vagy felkészülnek rá, hogy hamarosan nem fognak tudni fizetni velük. A helyzet oka az volt, hogy – a levél nyolc nappal a bécsi, tízzel a pesti forradalom előtt íródott – a pénz (vagyis az Osztrák Nemzeti Bank konvenciók forintja) értékét szavatoló bank mögötti állam stabilitásának, e stabilitásba vetett társadalmi hitnek a megrendülése a pénzeszközök lényegét (tudniillik elfogadhatóságukat) is fenyegette. Mint Horváth Mihály a *Huszonöt évben* írja: a Magyarországon is a forgalom legnagyobb részét kitevő osztrák „pénzjegyek” a februári párizsi forradalom hírére, „mintegy varázsütésre”, elvesztették az irántuk táplált „közbizodalmat”.⁴

Miért történhetett ez meg? A kor monetáris rendszerét a nemesfém-érmék és a papírpénz forgalmának párhuzamossága jellemezte: a papírpénz afféle szimbolikus jelölője volt a szubsztanciális (vagy annak hitt) értékű nemesfémnek – vagyis az aranyaknak, mint Nagy-Britanniában, vagy az ezüstnek, mint a Monarchiában – amelyben a pénz értékét meghatározták.⁵ (Megjegyzendő, hogy eredetét tekintve a bankjegy nem az érmepénz jele, hanem más fizetési eszközök, értékpapírok, pl. váltók leszámítolásával keletkezik, amelyek értékét összehangolták az érmepénzével. Az érmepénz értékét pedig csak részben adta nemesfém-tartalma, hiszen ahhoz a rávert szimbólumok is hozzájárultak. A papír használatát könnyebb kezelhetősége, szállíthatósága – s ebből a pénzforgalom növekedése – indokolta, de papírpénz kibocsátásával a költségvetés is könnyebben finanszírozhatta magát: a papírpénz – az államjegyek esetében kényszerű – elfogadásával a polgárok mintegy hiteleztek az államnak.⁶) A papír és a nemesfém viszonyában tehát valamiféle *reprezentációról* volt szó, vagy, a kor szóhasználatában, valamilyen „képviselői” viszonyról.⁷ A nemesfém és a papír közti reprezentációs viszonyban az előbbi számított va-

4 HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*, II., Genf, Puky, 1864, 568.

5 A 19. század nemesfémhez kötött értékű pénzeiről és ennek különböző fedezeteiről (*gold standard, silver standard, bimetalлизм*): JOHN CHOWN, *A History of Money From AD 800*, London, New York, Routledge, 1994, 66–106.

6 Berzeviczy Gergely 1819-es *Oeconomica Publico-Politica* című, kéziratban maradt műve így foglalt állást: „A papírpénz előnye abban áll, hogy sulya és szállítása könnyebb, jobban lehet azt megszámlálni; a forgalmat szaporítja és élénkíti.” BERZEVICZY, *A közgazdaságról*, ford. GAÁL Jenő = *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*, szerk. BEKKER Zsuzsa, Bp., Aula, 2002, 101. Arról, hogy a papírpénz-forgalom széles körűvé válassa miként kapcsolódik az államadósság intézményének létrejöttéhez, s inentől az állam és polgárai miként függnek egymástól adósként és hitelezőként: J. G. A. POCKOCK, *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History*, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge UP, 1985, 68–69.

7 Így jellemzi a bankjegyet például Dessewffy Emil is a magyar nemzeti bank szükségességéről szóló eszme-futtatásában: „azon hitelt és bizodalmat, mellyekkel jól kezelt bankok a’ közönségnél bírnak, még nyereségesebben és mintegy kétszeresen lehet használni, ha azoknak, kiknek a’ bank fizet, nem pengő pénz, de annak *képviselője* – bankjegy-adatik, kötelezéssel, azt pengő pénzre felváltani ismét, mihelyt kívántatik”. Amikor Dessewffy ugyanitt a nemesfémre be nem váltható (vagyis kényszerforgalmú) papírpénzt nem az ércpénz „képviselőjének” hanem „helyettesítőjének” nevezi, azzal azt jelzi, hogy ebben az esetben nem reprezentációról, hanem valamiféle „ikonikus megtestesítésről” van szó: „ha kényszerített forgása volna a’ bankjegyeknek, azaz: ha nem képviselője, de helyettese volna az ércpénznek – de míg a’ bank ércpénzzel tartozik jegyeit felváltani, ezeknek névbecsét [...] az hogy a’ kellő mennyiségen tul nem adattak ki ’s több effélék tartják fen”. GRÓF DESSEWFFY Emil, *Alföldi Levelek (1839–1840) és Néhány Toldalék. (1841.)*, Budán, Magyar Királyi Egyetem, 1842, 252 és 265. (E különbség vélelme ugyanakkor annyiban maga is egy monetáris ideológiát tükröz, amennyiben a bankjegy-forgalom buktatói éppen arra látszanak mutatni, hogy igazából abban az esetben is inkább helyettesítésről és nem reprezentációról volt szó. Vagyis végső soron a bankjegy sem az érmét képviselte, hanem mindkettő a mögöttük álló intézmények szavatoló erejét.)

lós érték megtestesülésének, az utóbbi pedig ezen érték (látványosan képzeletbeli) képviselőjének. Az önmagában csekély értékű papírdarab a rárótt szavak és ábrák szimbolikus erejénél fogva – pontosabban azoknak a társas egyezményeknek, monetáris intézményeknek (bankjegy-kibocsátási joggal rendelkező bank) és politikai-hatalmi rendelkezéseknek (uralkodói jog vagy parlamenti rendelet) az erejénél fogva, amelyekre ezek a jelek utaltak – vált anyagi javak forgalmazásában, cseréjében használatos eszközzé, annak az értéknek a mértékében, amelyre becserélhető volt, vagyis amit (retorikailag-szimbolikus) képviselt. A papírpénz mint jel tehát nem jelenlévő értéket reprezentált, pusztán utalt a maga anyagi (nemesfém) alapjára, értéke szubsztanciálisnak tetsző biztosítékára: forgalma bizonyos értelemben a nemesfém forgalmát *hitelezte* meg, még akkor is, ha ez az ideiglenesség általában tartós maradt, vagyis nem mindig jutott el a *valóságos* érték, az arany vagy az ezüst *tényleges* belépéséhez a cserébe.

Ennek a monetáris reprezentációnak (pontosabban a működéséhez szükséges társadalmi bizalomnak) a fennállását az biztosította, hogy a papírpénz elvben beváltható (vagyis bizonyos tekintetben: *visszaváltható*) maradt arra az arany- vagy ezüst-mennyiségre (nem pusztá fémre, hanem érmére), amelyet képviselt.⁸ Ezért volt akkora gazdasági és társadalomlélektani hordereje e gyakorlat időleges felfüggesztéseinek, mint az 1797-es *Restriction Act*nek, amellyel a Bank of England egészen 1819-ig szüneteltette bankjegyei beváltását.⁹ A Monarchiában – ugyancsak a napóleoni háborúk hatására – 1795-ben függesztették föl az (először 1762-ben kibocsátott) bankcédulák ezüstre váltását, s ez a gyakorlat a banktörvény rendelkezései ellenére is rendre visszatért a 19. század során.¹⁰ A papírpénz mindenkor beválthatóságához persze az kellett, hogy az azt kibocsátó bankban rendelkezésre is álljon a megfelelő nemesfém-mennyiség. Ez a helyzet viszont maradéktalanul soha nem állt fenn, még elvileg sem: fedezetet csak akkora hányadban különítettek el, amekkorát elegendőnek gondoltak a bizalom fenntartására, illetve a felmerülő korlátozott beváltási igények kezelésére.¹¹ A rendszer tehát önmagát nem stabilizálta, hiszen nem volt annyi *valóság* (arany), mint amennyi *reprezentáció* (papír), legfeljebb annyi, amennyi a szükséges pragmatikus és pszichológiai biztonságérzet küszöbértékét elérte.¹² A papírpénz forgalmát, értékét (tulajdonképpen: pénzváltat) ilyenformán nem a

8 Bizonyos papírpénzfajták ugyanakkor (mint a fenti jegyzetben Dessewffy is utal rá) elvileg sem voltak beválthatóak nemesfémre: ezek értékét az állam szavatolta azzal, hogy elfogadta őket közfizetés (pl. adók) eszközüül. Ilyen kettős papírpénz-rendszer állt fenn a Monarchiában, illetve ez lesz a különbség 1848–49-ben is a Pesti Kereskedelmi Bank bankjegyei és a Kossuth-bankók (mint „kamattalan pénzjegyek”) között: vö. VARGHA Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1896, 179.

9 A beváltás felfüggesztése, vagy eleve fedezetlen papírpénz kibocsátása, a 18–19. század szinte minden politikai-katonai felfordulásakor megfigyelhető, az amerikai függetlenségi háborútól a francia forradalom utáni assignátákon át az amerikai polgárháború idején nyomtatott „zöldhasúkiig”. (Ezekről lásd: CHOWN, *i. m.*, 213–260.) A brit Restriction Act utóbb azért kapott nagy figyelmet az angolszász irodalomtörténet-írásban, mert abban mintegy a monetáris reprezentáció eredendően fiktív jellegét, vagy az irodalommal analóg jelműködését látták felszínre jutni. Legújában lásd: Alexander DICK, *Romanticism and the Gold Standard. Money, Literature and Economic Debate in Britain 1790–1830*, Houndsmills, Palgrave Macmillan, 2013.

10 A papírpénz korai történetéről a Monarchiában: KÖVÉR György, *Infláció, defláció és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században* = Uő, *A félhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2002, 199–201. (Itt köszönöm meg Kövér Györgynek, hogy 2014 tavaszán részt vehettem az ELTE bölcsészkarán tartott 19. századi gazdaság- és pénztörténeti szemináriumán.)

11 A 19. század banktörvényei részint ennek az arálynak a bemérésére törekedtek: a Pesti Kereskedelmi Bank megalapítására vonatkozó eredeti törvényjavaslat például egyharmados fedezetet írt volna elő (vö. VARGHA, *i. m.*, 145.).

12 Vagyis a monetáris rendszer olyan megalapozására törekedtek, amelyben a „papír aranyként viselkedhet” – holott csak akkor viselkedett úgy, amikor és ameddig az emberek elhitték, hogy úgy viselkedik. A pénz pénzváltta innen

jelviszony anyagi megalapozottsága szavatolta, hanem az a hallgatólagos közmegegyezés, amellyel elfogadói úgy tettek *mintha* csakugyan fennállna a teljes fedezettség, vagyis *mintha* valóságos létében is csakugyan szavatolva volna mindazon érték, amelyre a kezükön átmenő papírdarab utalt.¹³ Ennek az intézményesített jelviszonynak a működéséhez annál inkább volt szükség társadalmi-politikai bizalomra, mivel – amennyiben fedezetként a bank trezorjaiban őrizték – a papír-jelölők nemesfém-jelölete a pénzforgalom résztvevői számára végső soron láthatatlan maradt.¹⁴

Jókai fenti levelében az 1816-ban alapított Osztrák Nemzeti Bank jegyeiről van szó, amelyek – leváltva az 1810-es években kibocsátott és többszöri devalváción átesett, elvileg is fedezetlen államjegyeket – immár ezüst-fedezetük függvényében megszabott mennyiségben kerültek forgalomba az egész Monarchiában.¹⁵ Amikor a levél íródott, a két-száz milliányi forgalomban lévő osztrák bankjegy tényleges nemesfém-fedezete azonban nem tett ki többet húsz milliónál.¹⁶ Ez a szélsőséges különbség (vagyis hogy a jelölőknek csak tíz százaléka reprezentált ténylegesen bármit is, köszönhetően annak, hogy a Monarchiában 1841-től, fokozatosan csökkenő fedezeti arány mellett, egyre nőtt a bankjegy-kibocsátás) a pénzforgalmat önmagában nem tette lehetetlenné, a korábbi évek ennél még kedvezőtlenebb fedezet-arányainak idején sem.¹⁷ A pénzt kibocsátó bank és a mögötte álló állam iránti bizalmat – ti. hogy az jól fog állni a pénzforgalom résztvevői, vagyis saját polgárai felé fennálló konkrét és szimbolikus hitelért, amely hitelnek a kifejeződése vagy formája maga a papírpénz – viszont nagyon billenékennyé tette. S mivel az ONB mérlege nem volt nyilvános, ezt a bizalmat olyan politikai felfordulások idején különösen érdemes volt kérdőre vonni, mint amelyet 1848 tavasza is ígért. A polgárok ilyenkor érezhették szükségesnek megbizonyosodni róla, hogy csakugyan működik-e a vélelmezett monetáris szemiozisz: „Mindenki a nyilvános pénztárakba sietett [...] bankjegyeit arany s ezüst értékre felváltani s vagyonát a gyanított bukás előtt biztosítani”.¹⁸ Az egyre erősebb aggodalmak csillapítására indítványozhatta március 3-án a pozsonyi országgyűlés, hogy „kéressék meg ő fölsége, hogy a bank állása, különösen a forgalomban lévő bankjegyek mikénti fedezettsége iránt a nemzetet felvilágosítani s megnyugtanni méltóztassék”.¹⁹

Jókai ebben a helyzetben írta levelét. Édesanyjának nem kellett részletesen magyaráz-
ni, miről is van szó. 1790 körül születvén annak a nemzedéknek volt a tagja, amely az

nézve nem episztemológiai, hanem társadalmi kérdés: vö. Geoffrey INGHAM, *Babylonian madness: on the historical and sociological origins of money = What is Money?*, ed. John SMITHIN, London, New York, Routledge, 2000, 31. Ezt a dilemmát értelmezte a 19. századi brit bankszabályozás egyik alapítója is: a fedezet párti *currency school* véleményével szemben a *banking school* képviselői szerint fedezet helyett a monetáris rendszernek pusztán bizalomra kell nyugodnia, mivel annak lélektani összetevőit amúgy sem lehet pénzügyi szabályozással kontrollálni: vö. Claudia C. KLAVER, *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England*, Columbus, Ohio State UP, 2003, 82–87.; CHOWN, i. m., 147–150.

13 Arról, hogy a pénzügyi reprezentáció harmonikus működése ezen a „kollektív felejtésen” alapul: Marieke de GOEDE, *Virtue, Fortune, and Faith. A Genealogy of Finance*, Minneapolis, London, Minnesota UP, 2005, xxv.

14 Normál esetben, vagyis nyugodt viszonyok között, a bankjegyek forgalma a képzelőerőnek a reprezentációba vetett hitén alapult, hiszen nem kellett minden adásvétel közben mérlegelni a papír beválthatóságát. Ennél mélyebb, bizalom-típusú hitelre éppen az ittenihez hasonló felfordulások idején volt szükség.

15 Vö. KÖVÉR, i. m.

16 HORVÁTH, i. m., 569.

17 „Néhány évvel azelőtt felényi ércérték is alig volt letéve a bank táraiban; de a bizodalom akkor rendületlen lévén, senkinek sem jutott eszébe vagyonát féltelenie.” HORVÁTH, i. m., 569.

18 HORVÁTH, i. m., 568–569.

19 Idézi: HORVÁTH, i. m., 570.

1810-es évek devalvációi idején Magyarországon először szembesült a modern monetáris fluktuációk hatásaival.²⁰ Vélhetően akkori tapasztalatai és reflexei is belejátszottak abba, hogy odafigyelt papírpénz és érmepénz különbségére. Ez majd egy 1849 őszén írott levélből derül ki, amikor bujkáló fiának a pénzügyi felfordulásból kimentett, végső kincsként megőrzött aranyérméiből küld el néhányat: „takargatunk még az utolsó szükségünkre néhány aranyat sókszor elakartuk adni deinkába szerköltünk most néked küldünk hetet”²¹ (Itt özv. Jókayné, tudtán kívül, a Gresham-törvényként ismert jelenségnek megfelelően járt el: monetáris értékbizonytalanság idején a „jó pénz” mindig kikerül a forgalomból, kincsként elrejtik, vagyis, lemondva érmejellegéről, mint nemesfémeket őrzik.²²)

Jellemző ugyanakkor, hogy Jókai ekkor már egy modern pénzügyi intézmény, az intézményesen kezelt megtakarítás eszközével is számolhatott. Ezért sugallhatja anyjának, hogy „takarékpénztári pénzceskémme kellene valamit gondolni”. A Fáy András kezdeményezésére létrejött Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1840-ben kezdte meg működését; az ennek nyomán alapított vidéki takarékpénztárak közül a komáromi 1845-ben jött létre.²³ Jókai ahhoz a pénzhez kívánhatott hozzáférni (véltetően ezüstben), amelyet ott jövedelmeiből féltetett, vagy amelyet anyja ott számára elhelyezett. Vagyis úgy reagált, ahogy kortársai többsége: az 1848-as évet a takarékpénztári betétek tömeges kivétele jellemezte.²⁴ (Más kérdés, hogy e megtakarítást talán mégsem sikerült ekkor mozgósítania – legalábbis erre látszik utalni, hogy Laborfalvi Róza 1849 októberében Jókay Károlynál újra annak elküldését sürgeti.²⁵)

A levélnek az a megjegyzése, amellyel Jókai azt indokolja, hogy miért is volna fontos hozzájutni megtakarításaihoz – nevezetesen hogy „ha hitelem nem volna, kész pénzem mellett éhen halhatnék” – több szempontból is jellemző. Egyrészt rámutat, miként veszi el az univerzális csereszkoz (a pénz) a vásárlóértékét, s az ismert mondás értelmében kiderül róla, hogy nem lehet megenni.²⁶ Illetve látványossá válik benne az egyébként is tudható, de a pénzforgalom hatékonysága érdekében zárójelbe tett igazság, miszerint *cseréértéke* elillanásával vagy alászállásával a papír megmaradó *használati* értékével nem sokra menni.²⁷ Másrészt pedig e félmondat fölillantja a *hitel* fogalmának összetett jelentéstartományát is. A Jókai által leírt helyzet (amelyben a papírpénz nem ér semmit) ugyanis egyrészt azt is jelenti, hogy nincs *hitel*e magának a papírpénznek mint hitelformának (ha elfogadjuk, hogy a papírpénz a nemzeti bank, vagyis végső soron az állam

20 A korszak magyarországi pénztörténetéről: VARGHA, i. m., 53–58; GRÜN WALD Béla, *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, Dunántúli Egyetem Nyomdája, 1927. 45–49.; KÖVÉR, i. m.

21 özv. *Jókay Józsefné – Jókainak*, [1849. november?] = JMÖM, Levelezés 1, 88.

22 A Gresham-törvényről: CHOWN, i. m., 15–16.

23 Létrejöttéről, céljairól és működéséről, benne Fáy szerepéről: VARGHA Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*, Bp., 1896. 82–135. (A komáromi takarékpénztár létesítéséről: 103.)

24 Vö. VARGHA, i. m., 121, 129–130.

25 Vö. JMÖM, Levelezés 1, 339.

26 Az archaikus társadalmakban létezett a gyakorlat, hogy valamely élelmiszert tettek meg pénznek. Erre a későbbiekben Jókai egy anekdotája is utal: vö. a 45-ös lábjegyzethez tartozó szöveggel.

27 Elgondolkodhatni, milyen érdekes ellentmondás rejlik a papírpénz „készpénzként” való jellemzésében. A „kész”, vagyis készen álló pénz a Czuczor–Fogarasi meghatározása szerint: „Pénz, mely készen áll, (pl. a pénztárban, szekrényben, erszényben stb.) melyet legott használni, valamire fordítani lehet.” Ugyanez a szótár a „készpénzen” történő fizetést a *hitel*től való különbségében jellemzi: „Tüstént fizetend pénzért, v. pénzzel, v. pénzen. Ellentéte: hitelben. Készpénzen olcsóbban lehet vásárolni mint hitelben.”). A fentihez hasonló esetekben viszont az derül ki, hogy a bankjegy a maga jelölésmódjára nézve éppenséggel nem „kész”, hanem maga sem más, mint halasztódásban lévő hitel.

adóssága polgárai felé, ami a kor magyar viszonyai közt önmagában is a birodalmi alárendeltség jele volt). Továbbá, amikor Jókai *önmaga* még meglévő *hiteléről* beszél, akkor arra utalhat, hogy hozomra vásárol, mégpedig feltehetően olyanoknál, szokott kereskedőinél vagy vendéglőseinél, akik ismerik őt, akik számára korábbi vásárlóképesége alapján *hitelképes* maradt, nem csupán anyagi, hanem erkölcsi értelemben is. Ez pedig Jókai esetében alapvetően abból fakadhatott, hogy elismerték *alkotóként*, vagyis keresőképes irodalmi vállalkozóként. Olyan íróként tehát, akinek a *művei* is rendelkeznek egy másfajta, nevezetesen *irodalmi* hitellel, mégpedig egy másik kereskedelmi ágazat fogyasztói, nevezetesen az olvasóközönség (vagyis Jókai vásárlói) szemében.²⁸ 1848 márciusában tehát Jókai írói hitelének megléte (és az abba vetett bizalom, hogy ez a hitel a jövőben is megmarad) tehetta lehetővé, hogy vásárlóként is hitellel bírjon.

Hasonlóan érdekes, hogy miként értelmezi a Jókait körülvevő monetáris valóságot (vagy, mint éppen kiderül, pénzügyi *szimulakrum*-világot, azaz reprezentációk reprezentációinak rendszerét) a levél ezután következő megjegyzése: „a bankjegy annyit ér a zsebemben, mintha semmi sem volna ráírva”. Jókai itt a papírpénztörténet azon fázisában beszél, amelyben még tudatosított az összefüggés, hogy a pénz *írás*, hiszen a bankjegy nem más, mint írott vagy nyomtatott *szöveg*, amely hitelességének, valóságosságának, értékének a megállapítása körültekintő *olvasást* igényel.²⁹ A bankjegyet kibocsátó bank által a papírra írt, a papírt pénzzé tevő *írás* (a bankjegy hitel-jellegének megfelelően) ugyanakkor nem volt más, mint ígéret. A bankjegyen szereplő *írás* az ígéret *beszédaktusát* performálta, amennyiben (például az 1847-ben kibocsátott osztrák száz forintson) úgy szólt, hogy a bankjegy átadójának a bank annak értékét ezüstben kifizeti

28 Arról, hogy a pályakezdő Jókai írói tevékenysége révén miként remélt szert tenni „jó hírben álló névre” és elismert társadalmi státuszra: SZAJBÉLY, *i. m.*, 24–25.

29 A kor papíralapú „monetáris írásműfajairól” (váltó, hitellel, bankjegy, csekk) és olvasásmódjukról átfogóan: MARY POOVEY, *Genres of the Credit Economy. Mediating Value in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain*. Chicago, London, Chicago UP, 2008, 35–55.

(„Die privilegierte Österreichische National-Bank bezahlt dem Überbringer gegen diese Anweisung Hundert Gulden Silbermünze“.)³⁰ Ez a (bankigazgatónak a bankjegyen szereplő aláírásával megerősített) ígéret határozta meg azt az értéket (pontosabban szimbolikusan *fölrüházta* a papírt ezzel az értékkel), amelynek mértékében az adott bankó cserélhető volt, amely értéknek a mértékében közvetítette a cserét. Ha – Jókai megjegyzése szerint – nincs ráírva semmi (vagy nem a kellő dolgok, vagy nem a kellő módon vannak ráírva), akkor a papírpénznek nincs értéke. Jókai ugyanakkor itt azt a különleges helyzetet érzékelteti, amikor a papírra ugyan rá van írva, ami kell, de mégis olyan mintha nem volna ráírva semmi – amikor a pénzen szereplő írás, a *péNZ mint írás*, elveszít valamit: mégpedig azt a performatív erőt, ami az ígéretet hitelessé, vagyis betartathatóvá teszi. Nem magával az írással történik valami, hanem azzal a szimbolikus és társadalmi környezettel, amelyben a bankjegyre rótt szövegnek a maga szimbolikus és anyagi funkcióját el kellene látnia, vagyis amelyben ez az írás értelmessé és performatív erejűvé válik.

Nem véletlen, hogy a papírpénzt történetének korai fázisában gyakran jellemezték démonikus erővel.³¹ Mintha tényleg valami mágiáról volna szó: az írás valamit tesz a papírral, valami mássá alakítja, az önmagában értéktelen anyagdarabot önmagán túli értékkel és jelentéssel ruházza föl.³² Azt is mondhatnánk, a monetáris írás hasonló mágiát visz végbe a papíron, mint az irodalom: az írás mágiáját mindkét esetben valamiként a *kibocsátó* (vagyis a bank vagy az író és a kiadó) *hitele* hozza létre.³³ (Ezt a mágiát performálta Jókai is, amikor szert tett arra a hitelre, vásárlóként és íróként, amelyre előző megjegyzése vonatkozott, s amely a monetáris bizonytalanság idején társadalmi és biológiai létét, saját túlzásával: az éhhalál elkerülését, biztosította.) Jókai levele azt a pillanatot ragadja meg, amikor a bankjegynek ez a hitele elillan: vagyis amikor a papírpénzen olvasható írás már (vagy éppen) *nem performálja* ezt a mágiát, amikor a papír önmagává (vagyis semmivé) válik.³⁴

30 A szóban forgó bankjegy megtekinthető az Osztrák Nemzeti Bank honlapján: <http://www.oenb.at/Ueber-Uns/Geldmuseum/Sammlungen/Oesterreichische-Banknoten/Gulden-Banknoten-der-privilegierten-Oesterreichischen-National-Bank-Konventionsm-nze.html?currentPage=1&category=&topic=&period=>

31 A papírpénz démonikusságának vagy kísérletiességének korabeli ikonográfiájáról és irodalmáról: Marc SHELL, *The Issue of Representation = The New Economic Criticism. Studies at the intersection of literature and economics*, eds. Martha WOODMANSEE, Mark OSTEEN, London–New York, Routledge, 1999, 44–64.

32 Érdekes, de itt nem tárgyalható kérdés a papírpénz medialitásának története: vagyis hogy miként lesz kézzel írott – vagy, mint még a 19. század első felének Bank of England bankjegyeinél is, minden egyes darabon kézzel szignált – szövegből nyomtatott szöveggé (s a nyomtatási technika fejlődésével egyre kifinomultabbá), illetve ez milyen változásokat hoz magával a pénz jelentésében. (Arról, hogy a brit bankjegyek kézi szignálása milyen gondokat okozott az 1825-ös válság idején: CHOWN, *i. m.*, 152.)

33 A bankjegy mint monetáris írás hitelét az a vélelem szolgáltatta, hogy később mások is el fogják fogadni, mivel a jövőben is megmarad mögötte a pénzügyi intézményrendszer, a bank vagy az állam értékszavatoló szimbolikus ereje, illetve annak hatalmi-politikai alapja, az irodalmi írás hitelét pedig az irodalmi intézményrendszer és a kulturális piac. (Irodalom és pénz, papír és arany összefüggéseiről mediális, szemiotikai és politikai tekintetben, számos itt is érintett vonatkozást tárgyalva, Ezra Pound kapcsán: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Forgalom és forradalom = A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. BÓNUS Tibor, LŐRINCZ Csongor, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2014, 19–53.)

34 E performatív erő eltűnése, tehetjük hozzá a párhuzam folytatása kedvéért, előállhat az irodalomban is: ha az írás változása, az irodalmi piac átrendeződése, vagy az írói képességek megcsappanása okán adott író vagy mű már nem performálja azt a mágiát, amellyel a maga módján *hitelképessé*, vagyis érdekes, szórakoztató, tanulságos, megvásárlásra és fogyasztásra érdemes árucikké válik. (Itt nincs tér annak tárgyalására, hogy az irodalmi szövegnek – legalábbis a realista próza esetében – arra nézve is „hitelképesség” kell lennie, hogy olvasói szemében *valóságos* anyagi, társadalmi vagy lélektani jelenségek hiteles megjelenítésének bizonyuljon. Az irodalmi hitel ebben az esetben az *ábrázolás hiteléből*, valóságot tükröző-reprezentáló erejéből, pontosabban ennek olvasói elfogadottságából táplálkozik. A realista próza ilyen összefüggéséről a 19. század monetáris rendszerével: Jean-Joseph GOUX, *The Coiners of Language* [1984], trans. Jennifer CURTISS

A papírpénz esetében (ahogy az irodalomban is) tehát az írás az a médium, amely nélkül a papír elveszíti anyagi valóján túli *csereértékét*, s csak *használati értékét* őrzi meg (amely, a példa szerint, élelmiszer vásárlására például nem elegendő).³⁵ Jókai az írásnak ezt az értékvesztését, szimbolikus eltűnését vagy performatív erejének elillanását azzal a hasonlattal érzékelteti, hogy a bankjegyből így megmaradó *puszta papírt* „felhúzhatom kapcának”. Vagyis nem csereértékére, hanem konkrét használati értékére tekintettel veheti hasznát – *elhasználhatja* valamiként. Hozzátehetjük, akár egy novellát vagy költeményt is írhatna rá, vagy egy ahhoz hasonló levelet, mint amelyet ekkor anyjának címezve arra a papírra vetett, amin e keservek olvashatóak. (Ad absurdum: a bankjegyek értékvesztéséről szóló sirámaid is megírhatta és postázhatta volna egy bankjegyre írva; annál is inkább, mivel a kor papírpénzeinek csak az egyik oldalát használták, a másik üresen maradt.) Persze, ha novellát vagy verset írna rá, akkor a bankjegy megint szert tehetne valamekkora csereértékre (lásd a Nyugat a kávéházban kézirat-lapokkal fizető íróinak mítoszát), hiszen a monetáris íráshoz hasonlóan az irodalmi írásnak szintén van csereértéke, amely nem ellentéte, hanem előfeltétele az irodalom használati értékének (vagyis művészi jelentésének, az olvasás esztétikai gyönyörének vagy erkölcsi tanulságának), ami meg ugyanakkor szintén a pénzzé változtathatóság, a vagyonra cserélhetőség előfeltétele a maga piacán.³⁶

Összefoglalva, Jókai anyjához írott rövidke levele azt dokumentálja, pontosabban érdekes metaforizációkkal rögtön értelmezi is, amint 1848 tavaszának politikai felfordulása, illetve annak előszele, felszínre hozza, hogy a monetáris reprezentációban az írás valami önmagától különbözővé (illetve, ha ez a performatív erő elillan, az érték hiányának a jelévé) változtatja hordozóját, a papírt.³⁷ Innen nézve a folyamat, amelynek során a pénz valami anyagiból pusztán írássá vált, általában is a *fikció* valóság-reprezentáló képességét, ennek kulturális-társadalmi elfogadottságát, s ez utóbbinak lélektani és intézményes feltételeit mutatta meg, illetve tette próbára.³⁸

A levél megírásának másnapján, március 6-án aztán a városi tanács intézkedett a pánik lecsillapításáról, közhírré téve, hogy „a bankjegyeket mától kezdve nagyobb mennyiségben a városházán mindennap beváltják ezüstpénzzel”.³⁹ Jókai – immár újságíróként – maga is igyekszik terjeszteni az örömhírt. Március 12-én az Életképekben így ír:

GAGE, Norman, London, Oklahoma UP, 1994, 91–93.

35 A csereértékről és a használati értékről a jelölő és a jelölet analógiájára, egyaránt „leleplezve” a szemiotika és a politikai gazdaságtan alapfogalmain: Jean BAUDRILLARD, *Selected Writings*, Stanford, Stanford UP, 2001, 60–121.

36 A papír és a nyomtatás összefüggésére az irodalmi és a monetáris írás anyagi és szimbolikus kapcsolatában Jókai levelezéséből is idézhetni hevenyészett példát. Itt az lesz az irónia tárgya, hogy az írói munkáért, papírra vetett írásért az irodalmi piacon ugyancsak papírra vetett írás a fizetség: „Utána látok egyébiránt, hogy ha lehet előbb is vásárt üthessek a munkáidra, csak hogy Emichnél is most vetik még azt a kender magot, a kiből majd azt a rongyot csinálják, a miből az a fain papiros lesz, a kire azt a bankót nyomják, a melyet ő nekünk borzasztó előlegezéseképen fog kisóhajtani”. *Jókai – Pákh Albertnek*, [1852–54?] = JMÖM, Levelezés 1, 240.

37 A papíron hordozott vagyon fiktitivásának, könnyű elillanásának egy-egy reflexiójáról a század második felének magyar regényirodalmában Pálffy Albertnél, Jókainál és Mikszáthnál, lásd: HITES Sándor, *Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktitivásáról = Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Máttyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK TTI, 2015, 142–143.

38 Arról, hogy a pénztörténet (a szubsztanciaértéktől a funkcióértékig húzódo íve) mennyiben jár együtt az „elvonatkoztatató képességek fokozódásának” kulturális folyamataival: Georg SIMMEL, *A pénz filozófiája*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Osiris, 2004, 153.

39 KÉRY Gyula, *A magyar szabadságharc története napi-krónikákban*, Bp., 1889, 119. Idézi: JMÖM, Levelezés 1, 311.

Nagy zaj volt e héten városunkban. Valahogy híre futamodott, hogy a bankjegyek kezdik értéküket veszteni s rögtön mint a futótűz, terjedett szét e veszedelem híre. A kávéházakban, vendéglőkben mindenki bankjegyekkel akart fizetni, miből természetesen az következett: hogy az illetők nem tudtak többé váltani s lón kétségbeesés és rémület: az emberek éhenhalásról kezdtek gondolkozni. Irigylésre méltó volt azoknak sorsa, kiknek bankjegy soha nem terhelé zsebét, s mivelhogy e vaklárma épen vasárnap keletkezett, a közhivatalok ilyenkor zárva levén, mindenki azt hívé: hogy az ítélet napja jelen van. Most már ismét nyugalomba vannak hozva a kedélyek. Budán egész nap váltatnak be nagyobb öszvegű bankjegyek, kisebbek pedig Pesten a város házánál; az illető bank országgyűlésig is igazolta activ állását s így annak idejéig nincs mitől tartani többé. A kibocsátott bankjegyek 217 millió pengő forintra mennek, a bank pénzürtéke pedig ezüstben és aranyban tesz 250 millió pforintot.⁴⁰

Az, hogy Jókai itt bejelenti: „ismét nyugalomba vannak hozva a kedélyek”, igazából nem, vagy nem csupán, egy társas-lélektani állapotváltozás konstataciója, hanem voltaképp maga is a nyugalom megteremtéséhez igyekszik hozzájárulni. (Annál is inkább, mivel az utolsó mondatban megadott fedezet-mennyiség nyilvánvaló képtelenség.) Fenti levélből látható, mennyire kétségbeesett volt maga is: amit ott saját érzéseiként leírt (pl. az éhenhalástól való félelmet), itt már közérzuletként mutatja be, mégpedig úgy, hogy kicsit meg is rója a polgárokat oktalan viselkedésükért, mintha tulajdonképpen a pánikra nem is lett volna okuk („vaklárma”), s mintha nem osztozott volna ebben a pánikban ő maga is. A két megszólalás különbségének oka nem csupán az, hogy időközben szervezett lehetőség nyílt a bankók beváltására és/vagy felváltására, hanem motivációjuk is eltérő: cikkében Jókai a pénzügyi újságírás megnyugtató-figyelmeztető szerepének felelőssége szerint járt el.⁴¹ Arról tudósítván, amit a polgárok egy része már elvileg maga is tudhatott, a híradás mellett e cikk funkciója inkább a megértetés és a megnyugtatás.⁴²

Bizonyos közérzület *előidézése* e közérzület meglétének a *bejelentése* révén ebben az esetben annál fontosabb, mert itt olyan tömeglélektani alapú veszélyről van szó, amelylyel (szemben a természeti csapásokkal mint külső fenyegetéssel) a társadalom mintegy önmagát fenyegeti: a társadalom maga idézheti elő önmaga (mint pénzügyi működés)

40 JÓKAI Mór *Cikkek és beszédek 1, 1847. január 2–1848. március 12.*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1965, 529. Itt Jókai utal a bankjegy-válság egy másik megnyilvánulására is: ahhoz, hogy mindenki szabadulni akart a bankjegyeitől (ezüstre való beváltással), egy másik váltási probléma is járult, nevezetesen a nagy névértékű címletek *fölváltásának* nehézsége. A *címlet* kérdése mindig kardinális a monetáris reprezentáció rendjében, s végig égető kérdés marad majd 1848–49 pénztörténetében is. Itt nincs alkalom részletesen kitérni rá, de a *beváltás* és a *felváltás* párhuzamos nehézsége olyan nyelvi félreértésekre is lehetőségeket ad, amelyek újfent a pénzügyi tranzakciók beszédaktusainak instabil voltát mutatják meg. Erről egy 19. század közepi angol példán: Annette VAN, *Realism, Speculation, and the Gold Standard in Harriet Martineau's Illustrations of Political Economy*, *Victorian Literature and Culture* (34) 2006/1, 115–129.

41 A 19. századi (brit) pénzügyi újságírás azon funkciójáról, hogy a fenyegetőnek és misztikusnak érzett pénzügyi szférát háziassított valósággá alakítsa: Mary POOVEY, *Writing about Finance in Victorian England: Disclosure and Secrecy in the Culture of Investment*, *Victorian Studies* (45) 2002/1, 17–41. Az 1843-tól megjelenő *The Economist* ilyen szerepéről: Poovey, *Genres of Credit Economy*, i. m., 247–254. Hasonlókról magyar viszonylatban egy 1857-es Pesti Naplóbéli Falk Miksa-cikk példáján: HITES, i. m., 143–144.

42 A városi tanács intézkedésében a bankjegyek beváltásáról szintén lélektani manóverről van szó, némileg ahhoz hasonlatosan, mint amikor az 1825-ös hitelválság idején a brit bankok ügyfeleik megnyugtatóására fiókjaik pultjain vagy ablakában közszemlére tették aranykészletüket: vagyis láthatóvá tették a monetáris jelrendszer elvileg mindig láthatatlan másik oldalát, a jel mellett a valóságot, azt az (elvileg) szubsztanciális-inherens értéket hordozó-megtestesítő (vagy megtestesíteni hitt) jelöletet (kincset), amelyet a bankjegyek szimbolikusan képviseltek, amelynek fedezetére kibocsátották őket.

összeomlását.⁴³ A pénzügyi válság – a kapitalizmus kockázati társadalmának elemi vonása – ugyanis olyan katasztrófa-típus, amely alapvetően *diszkurzív* jellegű: diszkurzívan jön létre, diszkurzívan létezik és terjed, vagyis nyelvi-kommunikációs mivoltában válik anyagi fenyegetéssé. Ezért meghatározó benne a közvélemény és azon keresztül a sajtó szerepe (vagyis a közérület befolyásolása hírek és kommentárjaik révén). A pénzügyi katasztrófákban a *hír* nem csupán abban játszik szerepet, hogy miként szereznek róla tudomást a polgárok, hanem lényegénél fogva a fenyegetés sem más, mint hír. Terjedése (értesülés, pletyka) éppúgy testetlen (pontosabban: nem *anyagi*, de osztott tudásként mégis *dologi* valamiként), mint ahogy maga a fenyegetés (a pénz értékvesztése) sem más, mint képzeletben létező, képzeletben tulajdonított értékek képzeletbeli megváltozása. Ezért eshet egybe ok és következmény: a pénzügyi válságnak a közvélekedés egy-szerre előidézője, megnyilvánítója és, következményeiben, elszenvedője is.

Jókainak a bankjegy-pánikról adott fenti leírásában szembetűnő továbbá, hogy bár a pénz ideológiailag és metafizikailag is semlegesnek hat, mégis mennyire összefonódnak benne politikai és vallási vonatkozások. Jóllehet az ONB magánbank volt (ahogy a jegy-bankok a Bank of England mintájára ekkor még általában azok), nagyon világosan kitészik az állam szerepe a pénzforgalom megrendülésében és rendezésében is. Ezért intézi a közigazgatás, vagyis a pesti városháza, az idegnyugtató beváltásokat, s ezért kötődik a pénzügyi stabilitás reménye a politikai rend fennállásához („az illető bank országgyűlésig is igazolta activ állását”). Másrészt, amikor Jókai szinte valamilyen monetáris *apokalipszis* jeleit sorolja elő, a végítélet leírásának irodalmias eszköztárára hagyatkozik, s köny-

43 A katasztrófákról mint „kiszámíthatóság téveszméjének lelepleződéséről” az 1838-as árvíz kulturális-irodalmi kommentárjai, elsősorban a *Kárpáthy Zoltán* kapcsán: HERMANN, *i. m.*

nyedén kapcsolja a pénzrendszer evilági eseményeit az üdvtörténeti időhöz („az ítélet napja jelen van”), illetve a vallási alapú időszámításhoz (a vasárnapi bankszünetet okolva a pánik elharapódzásáért). Ebben a gazdasági és a liturgikus idő a korban még a jogalkotás szintjén is számon tartott érintkezésére támaszkodhatott: az 1840-es váltó-törvény rendelkezései például a szombati naphoz képest rendezték el az ügymenet határidőit, tekintettel arra, hogy ennek a pénzügyi iparágnak a művelői jellemzően milyen felekezethez tartoztak.⁴⁴

Hogy a fenti cikk sugallataival ellentétben – a kiismerhetetlen jövő megbabolázásának örök tévhite szerint: „nincs mitől tartani többé” – a bizonytalanság, a gyanú, a monetáris rendszer megbízhatatlanságának érzete mennyire nem enyhült a következő hónapokban, arra éppen Jókainak egy 1848. június 4-i (ugyancsak az Életképekben megjelent) cikke mutat rá. Itt újra pénzügyi eseményt kommentál, ezúttal a forgalom megkönnyítését (a nagy értékű bankjegyek könnyebb felválthatóságát) célzó intézkedést, új kiscímletű papírpénzek kibocsátását:

Láttuk az új kétforintos német bankót. Jaj be cirmos!

Hiszen fidibus ez, nem bankó. Ennél különbek a retourbilletek a színházban.

Valóságos krumplipapirosra rá nyomva e két szó „két forint”.

Ilyen pénz mellett egy hét mulva minden ember millionair lehet, nyomathat magának mindenki annyit, a mennyire szüksége van. Hamis és igazi között senki sem fogja a különbséget észrevenni.

Ez már mégis nagyon világos országcsalás.

Egy hónap alatt kétannyi lesz a forgásban levő hamis bankó, mint az igazi, s ezt a bécsi bank méltó ürügyül fogja használni arra: hogy az igaziakat is egy tizenhatodrészen váltsa vissza. Épen úgy, mint a fekete bankóval történt.

Ez csak olyan bankó, mint mikor a *i diák ráírta egy darab papirosra, hogy „ezért a bankóért adni kell egy forint cseresnyét” s azzal fizette ki a jákói parasztot, kitől cseresnyét vett.⁴⁵

Jókai itt a már a márciusi levélben érintett mozzanatokot értelmezi tovább, a bankjegy írásként való olvashatóságának problémáját kiterjesztve vizuális jellemzőinek mérlegelésére. Ezúttal nem arról van szó, hogy a már forgalomban lévő bankók elveszítenék performatív erejüket, hanem annak kérdésességéről, hogy a forgalomba kerülő új bankó eleve képes-e meggyőzni a maga pénzvoltáról. A pénz mint szöveg performativitásának kérdésessé válásában itt a papír igénytelen kivitele a meghatározó, de az írás eltűnéséhez hasonló átmenet zajlik le: a bankjegy a csere általános médiumának a funkciójából aláhullik a pusztán használati értékkel bíró hétköznapi tárgy (itt nem kapca, hanem fidibus vagy csomagoló-papír) státuszába. (Illetve a silány forma egy valamennyire szintén dokumentum-erejű, de csekély használati értékű papíroshoz teszi hasonlatossá: ahhoz a „retourbillet”-hez, melynek felmutatásával előadás közben vissza lehetett térni a nézőtérre.)

44 Az 1840. évi XV. tc.-t a váltótörvényről, lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5211> (Itt köszönöm meg, hogy 2014 tavaszán részt vehettem Halmos Károly és Klement Judit az ELTÉ-n tartott váltótörténeti szemináriumán.)

45 JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek 2, 1848. március 19. – 1848. december 31.*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1967, 209–210.

A papírpénz általában is kiválthatott hitetlenséget, több szempontból is: egyrészt reprezentáció volta (és fedezetének mindenkori kérdésessége) miatt, másrészt hamisíthatósága okán. Ezért elfogadása valamilyen mértékben mindig a „hitetlenség akaratlagos felfüggesztésének” gesztusát igényelte, vagyis olyasmit, amit Coleridge szerint a romantikus irodalom „fantasztikumá” kíván meg olvasójától.⁴⁶ A 19. században ennek a „hitetlenségnek” a sikeres „felfüggesztését” igyekezett elősegíteni a bankók formai standardizációja. Miután a pénzjegyek méretét és formáját egységesítették, vagyis a korábban kézzel írt vagy egyenként *aláírt*, így *egyedi* bankjegyek nyomtatott és uniformizált iratokká váltak, már kevésbé volt szükség arra, hogy elfogadjuk csakugyan *elolvassa* a bankjegyet mint *szöveget* (és *megszemlélje* mint *képet*). A papírpénz egyre inkább a monetáris reprezentáció semleges, áttetsző médiumává válhatott, mely csak politikai-gazdasági válságok idején (vagyis amikor kétely ébredt jelölőműködésük megbízhatósága iránt) lett újra *láthatóvá*, s ezért tüzetesen megvizsgálandóvá, vagyis elolvasandóvá.⁴⁷

Jókai pontosan ezt teszi cikkében: a pénzt mint írást (újra) látható szöveggént veszi szemügyre, tekintettel arra, hogy a bizonytalan monetáris helyzetben az új bankó igénytelen kivitele miatt a „hitetlenség felfüggesztése” különösen problémássá vált. Jókai (és minden pénzhasználó) elvárása az, hogy a bankjegy formai-vizuális jellemzői legyenek annyira meggyőzőek, hogy aztán ezek a külső jegyek a bankjegyre vetett pillantás számára végső soron átlátszóvá váljanak. Vagyis a pénz pénz-voltát látványosan hirdetve legyenek végül (írásként) mégis láthatatlanok.

A papírpénznek egyrészt azért kell formai-vizuális kimunkáltságot mutatnia, hogy nehezen legyen reprodukálható (Jókai gondja éppen az, hogy az új bankók esetében ezek a jegyek annyira szegényesek, hogy alig nehezítik meg a hamisítást). A bankjegy méltóságjeljes kivitelének továbbá azt a politikai súlyt és jelentőséget is tükröznie kell, amely a papírt pénzzé változtatja. A papír mint pénz performatív ereje a vizuális vagy textuális minőségen túl ugyanis azon is múlik, hogy ki és milyen felhatalmazottság (állami vagy uralkodói monopólium) alapján írja rá az írást és viszi föl a vonatkozó szimbolikus jegyeket (mint ebben az esetben az osztrák császárság címerét).⁴⁸ Jókai példája – miszerint ilyen silány kiállítású papírpénzből „nyomathat magának mindenki annyit, a mennyire szüksége van” – azért fonák, mert igazából olyan gyakorlatra utal, amelyet az osztrák állam (ahogy más államok is, beleértve az 1848-as magyar pénzügyminisztérium működését) ebben az időszakban (és korábban illetve később is) követett: a bankjegyek korlátlan (fedezeten túli vagy attól teljesen függetlenített) nyomtatását. Ezért a gúny itt ironiáként is érthető: arra mutat rá, hogy ami az egyén számára tiltott, az államnak megengedett. Amit ugyanis a cikk felháborodott hangon fölvet, hogy ugyanis ennyi erővel „egy darab papirosra” bárki ráírhatja, hogy az pénz, igazából nem más, mint amit az állam tulajdonképpen művel. Amikor Jókai itt az állam pénznyomtatási jogát elbitorló egyén il-

46 Ennek a gesztusnak a szerepéről a papírpénzzel és a regénnyel kapcsolatban: Catherine GALLAGHER, *The novel and other discourses of suspended disbelief* = Catherine GALLAGHER, Stephen GREENBLATT, *Practicing New Historicism*, Chicago, London, Chicago UP, 2000, 163–210. A papírpénz megbízhatósága körüli 18–19. századi (brit) vitákról átfogóan: POOVEY, *Genres of the Credit Economy*, i. m., 171–218.

47 Az 1850-es évek brit bankjegyei kapcsán erről mint a papírpénz „naturalizációjáról”: Mary POOVEY, *Discriminating Reading*, *Victorian Review* (31) 2005/2, 10–35.

48 Ha azt nézzük, hogy milyen politikai szimbólumok szerepeltek az akkori pénzekben, mai szemmel meglepő szegénységet látunk: a ma megszokott emblematisz történeti alakok portréi majd csak a monetáris nacionalizmus későbbi szakaszában jelennek meg. Erről a folyamatról: Eric HELLEINER, *The Making of National Money. Territorial Currencies in Historical Perspective*, Ithaca, London, Cornell UP, 2003.

legitim gyakorlatához hasonlítja az állam tevékenységét, áttételesen az osztrák állam monetáris működését minősíti illegitimnek. S erre minden oka meg is volt: az osztrák bankjegyek ekkor már jóideje névértékükön alul forogtak, s végül június 2-án (mint láttuk: minden korábbi, és Jókai által is propagált, ígéret ellenére) ezüstre való beváltásukat fel is függesztik, rendeletileg kimondva „kényszerforgalmukat”.⁴⁹

Jellemző Jókai éleslátására, hogy áttételesen fölveti azt a kérdést is, hogy a pénz értékét miként lehet valamely áru-mennyiség viszonylatában meghatározni. Az abszurdnak szánt példa, miszerint „a *i diák” a „jákói paraszt” pénzügyi műveletlenségét kihasználva önhatalmúlag pénzt készített (vagyis papírra szöveget írt), amelynek értékét egy árucikkhez, történetesen a cseresznyéhez kötötte, igazából nem is olyan abszurd. Önmagában nem volna képtelenség a papírpénz értékét a cseresznyéjében meghatározni, hiszen az is csak olyan áru, mint az arany és az ezüst, bár azoknál romlandóbb, vagyis értékében nem tartós.⁵⁰ Az, hogy ezt a furcsa papírpénzt az anekdota szerint a gazda el is fogadta, önmagában megint nem teljes abszurditás: arra tekintettel válik azzá, hogy kevésbé bízhatott abban, hogy az értékében a cseresznyéhez kötött pénzjegyet tőle majd mások is elfogadják. De még ez sem lehetetlen: elvileg létrejöhet egy olyan (akár csupán Jákón érvényes) társas megállapodás, amely ezt elfogadná és fizetőeszközként forgalomban tartaná.

A pénzforgalom állami manipulálására, a pénz értékébe való beavatkozásra nézve a cikk emlékeztető történeti példára utal: az új osztrák kétforintosok hordozta veszély analógiájául felidézi az 1810-es évek „fekete bankóit”, illetve valahai devalvációjukat.⁵¹ Támaszkodva arra, hogy e valahai pénzügyi felfordulás emléke mennyire tartós maradt a magyar köztudatban, a kiszólásnak ugyanakkor nem csupán az a célja, hogy az új osztrák papírpénzt a monetáris episztemológia vagy ikonográfia szempontjából megítélje. Az igazi tét ugyanis politikai, motivációja pedig a nemzeti propaganda: Jókai azért igyekszik elriasztani a német bankótól, hogy egyúttal előre is bizalmat építsen a kiadandó magyar bankjegyek iránt.⁵²

Kísérlet az aranyalap létrehozása

1848 tavaszán ugyanis az új kormány saját papírpénz kibocsátásról döntött. (Ennek értékét, okkal, nem a cseresznyéhez kötötte.) Ehhez viszont arra volt szükség, hogy a magyar bankjegyek kibocsátásával a pénzügyminisztérium által megbízott Pesti Magyar Kereskedelmi Bank – amelynek 1841-es megalapítása óta a bankjegy-kibocsátást leszámítva minden banki tevékenységhez joga volt – rendelkezzen a megfelelő nemesfém-fedezettel.⁵³ Ezt a kormány a lakosságtól tervezte beszerezni: május végén tették közzé a főlészó-

49 Vö. VARGHA, *i. m.*, 169–170.

50 A korai gazdaságok árupénzeiről (kagyló, marha, csokoládé stb.): Glyn DAVIES, *A History of Money From Ancient Times to the Present Day*, Cardiff, Wales UP, 2002, 34–65.

51 Erről lásd a 199. jegyzet hivatkozásait.

52 Ezeket majd 1848 augusztusában kezdik nyomtatni: vö. VARGHA, *i. m.*, 169.

53 A kormány 1848. június 17-én köt szerződést a Pesti Kereskedelmi Bankkal arról, hogy átad 5 millió forintnyi arany/ezüstneműt, amelynek fedezetére a Bank kibocsát 12,5 millió forintnyi bankjegyet. (A részletes szabályozást és a felhívást lásd: VARGHA, *i. m.*, 162–169.) Az ércalap és a magyar bankjegyek viszonyát tehát 5:12,5 arányúra tervezték, ami kedvezőbb, vagyis lélektanilag megnyugtatóbb, volt az ONB által korábban fenntartott 1:10 aránynál, de teljes értékbiztonságot ez sem szavatolt. Voltaképp a magyar papírpénz forgalmát is hatalomszó illetve a politikai közbizalom biztosította. Ez nem csupán abból tetszik ki, hogy emellett a kormány ideiglenes céllal fedezettel nem rendelkező papírpénzt is nyomtatott, amelynek értékét az állam jövőendő adóbevételei tartoztak biztosítani (vö. VARGHA, *i. m.*, 179.), hanem abból is, hogy ami-

lítást, hogy a polgárok és az intézmények ezüst és arany neműiket ajándék vagy (kamatkozó kincstári utalványok megvásárlásával) kölcsön formájában engedjék át a hazának.⁵⁴

Ennek a felhívásnak a kommentárját adja Jókai június 3-i, sógorához írott levele:

Kedves urambátyám

Akárhogy húztuk, halogattuk, biz énnekem aranyerem van.

Szeretném a pénzügyminiszternek resignálni, ő sok hasznát vehetné, én pedig eddig is meguntam már, pedig mindenki azzal vigasztal: hogy aranyér mellett hetven esztendő lehet az ember.⁵⁵

Az aranyér – melynek diagnózisát eszerint Jókai „húzta, halogatta”, akár valami adósság törlesztését – a hazafias felajánlások szükségességére tekintettel ad alkalmat merész gazdasági metafora-alkotásra: Jókai ezt az „aranyat” kívánja Kossuth Lajosnak „resignálni”. (Ha belegondolunk, akkor a metafora persze nem csupán a kormánynak beszolgáltatandó nemesfém értelmében vehető, hanem arra is kiterjeszthető, hogy Jókai betegsége, lévén általában ülő munka eredménye, vélhetően az írás, vagyis irodalmi tevékenységének következménye. Eszerint Jókait jövedelemszerző foglalkozása juttatta konkrét és szimbolikus, gazdasági és orvosi értelemben is „aranyhoz”. Az aranyér monetáris metaforája abban a tekintetben persze nem radikálisan új vagy egyedi lelemény, hogy az *aranyat szarni* ősi, s az egykorú magyarországi ikonográfiában is jelenlévő képzet.⁵⁶)

A metafora, miszerint a pénzügyminiszter Jókai aranyérének is „sok hasznát vehetné”, hiszen hozzácsaphatná a magyar jegybank nemesfém-készletéhez, a monetáris rendszer logikáján belül, a maga morbiditásában is, jelentéstanilag megáll. Tulajdonképpen viszont éppen a monetáris rendszer logikáján belül van szó ellentmondásos dologról. Hiszen milyen értelemben is veszi „hasznát” a kormány az aranynek? (Mármint nem a Jókai testéből nőtt metaforikus aranynek, hanem a polgárok által később csakugyan nagy tömegben átengedett aranyneműnek.) Ha belegondolunk, az így összegyűjtött arany „haszna” legfeljebb szimbolikus lehet, hiszen a fedezet lényege éppen az, hogy érintetlenül (dologtalanul) heverjen a bank trezorjában, miközben éppen az őt (mint afféle elzárva őrzött kincset) jelölő papíreszközök forognak a mozdulatlan és a pénzforgalom felől láthatatlan arany szemiotikai erőterében. Másrészt az így létrejövő monetáris jelrendszer abban a tekintetben is sajátos logikát mutat, hogy a közadakozással megteremtett pénzügyi stabilitásnak körforgás jellege volt, elfedve az így kibocsátott papírpénz végző megalapozatlanságát. Hiszen adományaik révén maguk a polgárok szolgáltatták a fedezetet annak a pénznek a kibocsátásához, amelynek használatára az új kormány rászor-

kor az így összegyűjtött és a Kereskedelmi Bankban őrzött nemesfémeket a Pestet elfoglaló Windischgraetz 1849 tavaszán elkobozza, akkor ettől az ezek fedezetére kibocsátott bankjegyek forgalma (a magyar kormány ellenőrzése alatt álló területeken) még nem szűnt meg: „a mint a magyar hadak az alvidékre szorítottak, a magyar pénzjegyek is velük együtt húzódtak le”. VARGHA, *i. m.*, 181. Másrészt viszont amikor 1849 márciusában Windischgrätz törvénytelennek deklarálja a magyar pénzjegyeket, akkor az osztrák ellenőrzés alatt álló területeken a nagyközönség az 1848 márciusihoz hasonló pánikban igyekszik majd szabadulni tőlük: vö. VARGHA, *i. m.*, 131.

54 Hasonló intervenció a nemesfém beszolgáltatási kötelezettségétől az elkobzásig szinte minden új modern állam születésekor megfigyelhető, illetve még az 1929-33-as válság idején is volt rá példa az Egyesült Államokban: vö. Jack WEATHERFORD, *The History of Money. From Sandstone to Cyberspace*, New York, Crown, 1997, 181–183.

55 Jókai – Vály Ferencnek, 1848. június 3. = JMÖM, Levelezés 1, 61.

56 Ennek ábrázolását egy emlékkönyvbe készült szerencsekívánó rajzon lásd: FÁBRI Anna, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*, Bp., Corvina, 2009, 55.

rította őket. Vagyis nemesfém-készleteik átengedésével maguk a polgárok hiteleztek (rézszint anyagi, részint erkölcsi és politikai értelemben) a kormánynak ahhoz, hogy az a papírpénz-kibocsátás fedezeteként a saját hitelét (polgárai felé) megteremthesse. A polgárok adván össze a papírpénzforgalom anyagi (és lélektani) alapját, azért is bízhattak, illetve állt érdekükben is bízni a kormányban, mert ők maguk váltak hitelezőivé.

A pénzügyi eseményeket kommentálva, ahogy a korábbiakban is, Jókai itt megint kettős játékot játszik: levélben gunyoros és morbid, újságíróként viszont igyekszik maga is hozzájárulni a nemzeti pénz fedezetét megteremteni hivatott buzgalom élesztéséhez (ha már aranyerét leszámítva mással nem teheti). Például a fenti levél előtt néhány nappal megjelent Életképek-cikkében:

A hazának illy perceiben, midőn lenni vagy nem-lenni körül forog a kérdés, minden közintézet heverő tőkéit is igénybe kellene venni. Ezek közé sorolnánk:

1. A museum arany és ezüst kincseit. Ezek csak hypothecaul maradnának azon állapotban, mellyben vannak a kibocsátandó kincstári utalványokra.
2. A magyar academia tőkéjének kamatjait, úgy sincs semmi láttatja mozdulásának.
3. A löversenyek aranyait. Az idei pályatér legyen Horvátországban.
4. A József-szobor öszletét.
5. A templomokban heverő aranyat, ezüstöt. Mindezeket a hon ismét visszaadhatná egy pár év múlva, mikor bányái ismét gazdaggá tevék.

Mindenesetre jobb, ha e kincseket a haza veszi el, mintsem ellenségeink vegyék el.⁵⁷

A felvetés lényege tehát az, hogy a részint már egyébként is valamiként nemzeti köztulajdonban lévő, de más, nem gazdasági, hanem esztétikai, archeológiai, liturgiai, politikai, sport- vagy tudományfinanszírozási funkcióban létező, s akként sajátos értékkel bíró, nemesfém-készlet konvertálódjék át a nemzeti tulajdon olyan formájába, vagyis alakuljon jegybanki fedezetté, amellyel magát a gazdaságot működtető új, nemzeti monetáris rendet alapozná meg. E nemesfém-mennyiség ugyanakkor ebben a szerepben is csupán valamely virtuális-szimbolikus jelenlétre és jelentésre tenne szert, amelynek betöltéséhez ugyan érdemes lehet egy helyen összegyűjteni, de ez nem elengedhetetlen: a lényeg, hogy ezentúl tartsuk úgy számon, mint a magyar nemzeti pénz alapjául szolgáló kincset. A cikk ezért vetheti föl, hogy például a Nemzeti Múzeum aranyeműinek nem is kellene mozdulniuk jelenlegi helyükről, elegendő, ha immár úgy tekintjük, hogy virtuálisan a kibocsátandó állampapírok („kincstári utalványok”) fedezetéül szolgálnak. Így lesz igazából ironikus, hogy Jókai itt „heverő tőke”-ként utal a másutt és másnál lévő nemesfémre, hiszen az majdan az államnak beszolgáltatva is „heverni” fog, éppen heverésében válhatván stabil jelölétévé a papírpénz forgalmának.

Érdekes, mert ellentmondásos felvetés, hogy Jókai szerint a nemzet majd visszaszolgáltatja mindezeket, amikor „bányái ismét gazdaggá tevék”. E a futó megjegyzés ugyanis valamiként abban is állást foglal, hogy miből is áll a hon „gazdagsága”: vagyis mi is a nemzet vagyona, mi teszi gazdaggá a nemzetet. Jókai válasza (vagyis hogy „bányái”) igazából konzervatív: már Széchenyi kétségbe vonta, hogy a selmechányai arany tenné a „nemzet kincsét”, s azt sugallta, hogy nem bányákból föltárható fémben, hanem a papírpénz-lebonyolított cserék sűrűségében áll a nemzet vagyona.⁵⁸ Az 1840-es évek elején pedig

⁵⁷ JMÖM, Cikkék és beszédek 2, 197.

⁵⁸ Erről lásd: HIRTS Sándor, *Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli Hitel gazdaságtanában = Jólét és*

Trefort Ágoston gondolta végig (Friedrich List nyomán), hogy a nemzeti vagyon a természeti „kincsek” és a kereskedelem által megforgatott csereértékek mellett legalább annyi, vagy főként, jelenti a „termesztő erők” (ipar, mezőgazdaság) nemzeti tulajdonlását.⁵⁹

Mindenesetre a kormány felhívása sikeres volt. (Amihez Jókai működése is hozzájárulhatott, hiszen a példaadás és buzdítás szándékával az Életképek folyamatosan közzéteszi, hogy mely kereskedők, arisztokraták, vallási közösségek, intézmények mennyi nemesfémeket vagy pénzt ajánlottak föl a mondott célra.) 1848 végére mintegy másfélmillió forintnyi ércalap jött össze, amelyet előbb a budai várban, később a Kereskedelmi Bank pesti székházában őriztek.⁶⁰

Innen viszi majd el 1849 áprilisában Windischgrätz.⁶¹ A lopást Jókai sem hagyja szó nélkül – egy évtizedekkel későbbi regényében teszi központi mozzanattá.

Az aranystandard mítosza és *A jövő század regénye*

Jókai 1848-as pénzügyi tapasztalatai közül kettő – a papírpénz-rendszer megrendülése és az önálló magyar bankjegy-kibocsátáshoz szükséges arany-alap létrehozása – ugyanis megjelenik *A jövő század regényében* (1872-74), mégpedig azzal kapcsolatban, ahogy a regény a monetáris, politikai, társadalmi és erkölcsi válságok összefüggését értelmezi.⁶²

Az egyetlen nagyhatalom című fejezetben hasonló társadalmi mozgalom bontakozik ki, mint amellyel valaha a magyar jegybank nemesfém-fedezete előállt:

Hazakerül az elveszett bizalom – s a bizalom szava ezüst és arany. A szégyenletes papírrongyokat elúzi a piacról a rejtkeből előkerülő ércpénz. Nem tartogatja azt többé senki ládája fenekén, harisnyába bekötve, ágyszalmába eldugdosva. Tudja meg a világ, hogy nekünk van! [...] alapítsunk egy valódi „népbankot”. Nem olyat, minők az eddigiek, miknél a külföldi kölcsönadó szedi fel a hasznot, de amelynek haszna magának a népnek marad. Legyen ötmillió részvény, egy részvény ára tíz forint. Azt ércpénzben vagy ezüst-neműben teszi le mindenki, s az lesz a bank alapja. S a koldusnak csúfolt országban két hó alatt együtt volt a mesésnek lát-szó kincs. A hangyák hordták össze: a nép. Több volt abban az ezüstgomb, kanál, aranygyűrű és fülönfüggő, mint a vert pénz; de az érték együtt volt.⁶³

A regény *A világlomlás* című fejezete pedig azt írja le, mi történik akkor, amikor kiderül, hogy egy másik bank fedezete, a bécsi nemzeti bank trezorjaiban őrzött zsákok mégsem aranyat és ezüstöt tartalmaznak, ugyanis a várost korábban elfoglaló orosz anarchista hadsereg azt titokban és észrevétlen elrabolta. A lopás lelepleződése teljes pénzügyi katasztrófához vezet:

erény. *Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Bp., reciti, 2014, 120–121.

59 TREFORT Ágoston, *A nemzeti gazdaságnak rendszerei*, Tudománytár, 1842/12, 46–62.

60 Vö. VARGHA, *i. m.*, 174–175.

61 Windischgrätz pénzügyi intézkedéseiről (előbb a magyar bankjegyek beváltásának, majd elfogadásának, végül birtoklásának betiltásáról), illetve az ércalap meglovasításáról: VARGHA, *i. m.*, 176–179.

62 *A jövő század regénye* mellett természetesen számos más művet is említhetni. Általában az arany és a papír párhuzamoságára épül, annak monetáris, erkölcsi, jogi, identitásbeli és regénypoétikai konzekvenciáit értelmezi a *Szegény gazdagok* is, a papírpénz-manipulációk és a pánik emlékezete pedig beépül az *Egy magyar nábob* párizsi uzsorásának jellemzésébe.

63 JÓKAI Mór, *A jövő század regénye* (1872–74), I–II., s. a. r. D. ZÖLDHELYI Zsuzsanna, Bp., Akadémiai, 1981 (JMÖM, Regények 18–19), I. 269.

És az általuk jól őrzött kincs mégsem arany, és nem ezüst...

Az állam összes nemzetgazdasága e bankra van építve. Jól mondá ama démon, ki a munkát véghezvitte, hogy mikor az ki fog derülni, egyszerre koldussá lesz minden ember [...]

Az állampapírok, a legjobb vállalatok részvényei, a kölcsönbankok pénztári jegyei, mind kivétel nélkül, nem hogy „estek”, de megszűntek lenni, a nullára szálltak.

S minő irtóztató kép a közéletben!

A piacok telve gyármunkásokkal, kiket munkaadóik ezerével eresztettek szélnek. A bezárt pékboltok, mészárszékek előtt éhes néptömeg, mely értéktelenné lett pénzjegyeiért kenyeret, húst követel. A fővárosnak minden utcáin egész sorszámra a bezárt boltok; mintha örök nagypéntek volna. A vasutakon semmi közlekedés, a föld terményeire semmi vevő. Nincsen min vásároljanak, ha már az arany sem arany.

Nem hisznek már az emberek a csengő ércnek sem. Minden ember hamispénzverőnek nézi azt, ki ezüsttel-arannyal kínálja, s ez a veszteség súlyosabb fele, hogy nemcsak a vert aranyban nem hisznek már többé, de a jellemek nemes ércében sem.⁶⁴

A pénzügyi rendszer alapjának megrendülése ebben az utópikus vízióban azért vezet a társadalom összeomlásához, mert az aranyfedezet eltűnésével nem csak a monetáris rend, hanem minden szemiózis lehetetlenné válik. Ezért nem csupán a papírpénz és az egyéb papírformájú pénzügyi instrumentumok (részvények, állampapírok, kölcsönjegyek) értéke szűnik meg, hanem megsemmisül a „csengő ércé”, vagyis a nemesfém-érméké is: a jegybanki aranyfedezetben megtestesült végső jelöllet fikció voltának lelepleződésével minden jelentéstani önazonosság lehetősége megszűnik („már az arany sem arany”). Ezzel pedig minden jel szükségképpen csak hamis lehet. Azzal, hogy Sasza aszszony nikkelle cserélte az aranyat, minden jelentés alapját hamisította meg: helyettesítette a helyettesíthetlent, vagyis továbbretorizált valamit, az aranyat, amelyből elvben minden szimbolikus csere a maga szemantikai erejét és érvényességét nyerte. Az arany nem-arany voltának a lelepleződése a maga ontológiai vagy episztemológiai konzekvenciái mellett ezért vezet erkölcsi és politikai összeomláshoz is: az arany, mint végső jelöllet, metaforikusan a jellem „nemes ércének” a hitelét is biztosította, ezért eltűnésével immár nem állhat fönn sem erkölcs, sem társadalom.

A kritikai kiadás jegyzetanyaga okkal köti a regénynek ezeket a mozzanatait az 1860-70-es évek fordulójának pénzválságához.⁶⁵ Magát a cselekmény-elemet viszont, hogy egy idegen megszálló hadsereg meglovasítja a jegybank aranykészletét, Jókai minden bizonnyal Windischgrätz 1849-es eljárásából merítette. Az eset következményeinek leírásához pedig érezhetően fölhasználhatta 1848 tavaszi emlékeit, vagyis azt a társas érzelmi reakciót, amelyet az osztrák bankjegyek fedezettsége iránti bizalmatlanság idején maga is átélt. Erre utal, hogy visszatérnek akkori kommentárjának egyes kulcselemei: az értéktelenné lett papírpénzért élelmet vásárolni képtelen tömeg rajza, illetve a monetáris végítéletnek az üdvtörténeti időhöz kötése („mintha örök nagypéntek volna”).

Igazából persze mindegy is, hogy Jókait az 1848-as, az 1869-es, az 1873-as vagy akár melyik másik pénzügyi válság ihlette. Itt ugyanis általában a 19. század nagy monetáris mítoszával néz szembe, a *gold standard*dal, pontosabban a század pénzügyi tudattalanjá-

64 JMÖM, Regények 19, 82–83.

65 Vö. JMÖM, Regények 19, 445–446. A válságról lásd: KövÉR György, 1873. *Egy krach anatómiája*, Bp., Kozmosz, 1986.

nak végső rémálmát írja meg (vagyis hogy a minden monetáris, és így minden társadalmi, szemiozsis alapjául szolgáló aranyfedezet eltűnik).⁶⁶ Jókai a kapitalista társadalmak e minden értékek végső megalapozásáról szőtt víziójáról nagyon is kétélű értelmezést ad. Megerősíti, de áttételesen le is leplezi. Egyrészt ugyanis azt nyomatékosítja, hogy nem lehet kilépni az érvénye alól; megoldás csak annak logikáján belül lehetséges, amennyiben *valóban* biztos alapra kell állítani. Ezt a valóban biztos alapot adja a regényben Otthon állam: ott ugyanis a monetáris rendszert nem arany-, hanem *gyémánt*-alapra helyezik, vagyis egy még az aranynál is értékesebb és tartósabb jelölét szavatolja a jelölők forgalmának biztonságát, „gyémántértékét” – ezért is adhatják az általuk használt pénznek azt a nevet, hogy „*valódi*”.⁶⁷ Ez – a regény szerint – olyan monetáris reprezentációt valósít meg, amelyben reprezentáló és reprezentált csakugyan egybeesik. Ezért lehet Otthon államban a pénz – nem csupán a *hamis pénz* ellentétéként, hanem a fogalom teljes ontológiai súlyával, s annak minden anyagi, erkölcsi, lélektani, politikai, társadalmi következményével – *valósággá*.

Másrészt viszont Jókai azt is sugallja, hogy éppen lelepleződésében és megroppanásában válik világossá, hogy az aranyalapra helyezve ontológiailag és episztemológiailag stabilnak vélt monetáris rend eleve is csak egy fikcióba vetett hit függvénye. Az aranyalap, mint már utaltam rá, még elvben sem állt rendelkezésre akkora mennyiségben, hogy minden belőle fakadó vagy rá utaló csere értékét szavatolta volna: tudottan nem volt annyi nemesfém a bankok trezorjaiban, amely jótállt volna az összes forgalomban lévő papírpénzért. Ennek szorongáskeltő pszichológiáját a lopás motívumával legradikálisabb végkövetkeztetéséig futtatva, Jókai ugyanakkor nem csupán annyit mutat meg, hogy az *aranystandard* még ideális működésében is fikció, amelyet nem jelölő és jelölt szemiotikailag stabil rendje, hanem lélektanilag kondicionált közösségi meggyőződés tart fenn. Hanem annak távlatát villantja föl, hogy igazából mindegy is, hogy van-e arany (vagy bármi más) a trezorban. Hogy tulajdonképpen nem is kell ott lennie semminek. A regényben ugyanis csak egy *tévhit* lepleződik le: a bankóknak, mióta az oroszok az aranyat elvitték, *ténylegesen* már nem volt meg a fedezete, a pénzforgalom mégis fennállt. Amíg ki nem derült a lopás, vagyis amíg fennállt az értéket szavatoló kincs fikciója, addig a rendszer annak ellenére működött, hogy alapja csak a társadalom képzeletében létezett. Ez a helyzet voltaképpen nem változott meg azzal, hogy a lopás kiderült, legfeljebb abban a tekintetben, hogy ekkor lett titokból „társadalmi tény”. Ám ha eddig is így mentek a dolgok, miért ne mehetnének ezután is így? Amit Jókai itt elképzelt, abban nem az az igazán utópikus mozzanat, hogy ez így nem történhetett meg – és nem is csupán az benne az érdekes, hogy 1849-ben, Magyarországon, valamiként mégis megtörtént. Hanem hogy ez már mindig is megtörtént, már mindig is ez történik. Már sosincs ott az arany.

Jókai tehát itt nem egyszerűen leleplezi a monetáris rendszer fiktivitását, hanem a fikció valóság-alkotó és valóság-fenntartó erejére mutat rá: a példázat összetettségét az adja, hogy mivel nem maga az arany, hanem az arany *ottlétébe* vetett *hit* elvesztésével omlik össze a gazdaság és a társadalom, ezért ugyan egy fikció lepleződik le, de e fikció létének és lelepleződésének nagyon is valóságos hatásai vannak.

66 A *gold standard* nemzetközi rendszere, amelyben a nemzeti valuták egymáshoz viszonyított csereértékét is az aranyhoz mért értékük határozza meg, éppen az 1870-es évektől kezd kiépülni, bár rendszerként csak az 1880-as évektől tartják számon, s az Osztrák-Magyar Monarchia majd csak 1892-ben csatlakozik hozzá: vö. CHOWN, *i. m.*, 66, 257–258.

67 JMÖM, Regények 19, 79–80.

A *jövő század regényének* utópiája igyekezett olyan monetáris és társadalmi modellt adni – ne felejtjük, hogy eszerint az ideális állam, Otthon, államformája: *részvénytársaság* – amelyben a gazdasági, politikai és erkölcsi rend, illetve mindezek igazsága és valósága egymás függvényei. Másrészt viszont fölillantotta annak a monetáris (és erkölcsi, társadalmi, politikai) világnak a lehetőségét is, amelyben a jelölet létének már a fikciója sincs meg. Vagyis amilyenné a „jövő században” a világ csakugyan lett. Amely világban ma mindannyian élünk.